

De Markt van Arnhem

De Markt van Arnhem

*800 jaar wonen, werken, besturen
en bezoeken*

Redactie:

ONNO BOONSTRA

PAUL VAN LUNTEREN

Hilversum

Verloren

2017

Arnhemse Geschiedenissen deel III

Deze publicatie is tot stand gekomen onder auspiciën van het Arnhems Historisch Genootschap *Prodesse Conamur*. Het genootschap stelt zich ten doel kennis van cultuur en geschiedenis van Arnhem te bevorderen.

Het boek is onderdeel van het project *Arnhem Market Share*, dat tot doel heeft om 800 jaar geschiedenis van de Markt van Arnhem in woord en beeld uit te dragen. Tot het project behoort ook de *Arnhem Time Travel* app, waarmee de gebruiker kan rondkijken op de Markt in de jaren 1600, 1830, 1935, 1945 en 2017. De app is beschikbaar op iOS en Android en kosteloos te downloaden.

Het project is financieel mogelijk gemaakt door de Gemeente Arnhem, de Provincie Gelderland, de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, de Stichting De Roos-Gesink, het VSBfonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Op het omslag: voor de boter- en eiermarkt aan de zuidzijde van de Eusebiuskerk omstreeks 1900 en detail markttag, 1880; achter J. de Beijer, de Markt van Arnhem, 1741. In de achtergrond een plattegrond van Arnhem, 1821. Gelders Archief, toegangsnr. 1506, Kaartenverzameling Gemeente Arnhem, inv.nr. 7517.

ISBN 978-90-8704-672-9

© 2017 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Huizen en herbergen MENNO POTJER	13
2 Handel en wandel ONNO BOONSTRA	43
3 Bestuur en bestuurders aan de Markt, ca. 1300-1543 MAARTEN GUBBELS	67
4 Centrum van rechtspraak, straf en openbare orde STEF KETELAAR	93
5 Passages, passanten: een bezoek aan de Markt ONNO BOONSTRA	119
6 Hoog bezoek aan de Markt, 1339-2013 PAUL VAN LUNTEREN	139
7 Volksvermaak en feestgedruis, oploopjes en opstootjes ONNO BOONSTRA	163
Noten	187
Verantwoording van de afbeeldingen	204
Lijst van personen	207
De auteurs	214

Inleiding

Afb. Het College van B&W van de gemeente Arnhem, bijeen op 28 maart 1913.

Het is 28 maart 1913. Het college van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Arnhem heeft zitting genomen in de raadzaal van het stadhuis. Aanstonds zal burgemeester A.J.A.A. baron van Heemstra de vergadering van de gemeenteraad openen; de wethouders De Visser, Everts, Wisboom en Goedhart zitten al klaar; links van de burgemeester (voor ons rechts) zit gemeentesecretaris Van Essen. Maar hoe deftig en stijlvol burgemeester en wethouders zich ook manifesteren, onze aandacht wordt ook getrokken door de houten lambrizing van de raadzaal. Achter burgemeester Van Heemstra en secretaris Van Essen is een groot tableau te zien dat in intarsia is gemaakt. Het is niet moeilijk om te bepalen wat er op het tableau staat afgebeeld: de Markt van Arnhem in vroeger tijden, gezien vanuit het zuiden. In het midden staat de Eusebiuskerk met een lage toren, met rechts het oude stadhuis dat uit de veertiende eeuw dateert en in 1840 werd afgebroken, en links het gotische huis Anderlecht. De afbeelding is duidelijk ontleend aan het schilderij dat Herman

Afb. 2 Een gedeelte van de brief uit 1233, waarin graaf Otto II stadsrechten verleende aan Arnhem, was in het houtwerk van de oude raadzaal aangebracht.

Breckerveld in 1634 maakte van de Markt, en daarbij de kerk afbeeldde op het moment, een jaar eerder, dat ze in brand was gevlogen: alleen de rookwolken die uit het dak van de kerk opstegen zijn in de houten kopie van zijn schilderij weggelaten.

Wat Breckerveld ook niet heeft geschilderd is wat er boven de kerk in het tableau is aangebracht. Het is een citaat uit de stichtingsbrief van Arnhem:

Ego Otto Comes Gelrensis et
Zutphaniensis ex prehabito consilio amicorum
meorum Nobilium et Ministerialium meorum
authoritate Imperiali et Regia et speciali licentia
de Opido Arnhem Civitatem condidi et ei omnem
libertatem cum integritate rerum suarum contuli.
Aō Dñi MCCXXXIII Tertio Idus Julii.¹

In vertaling luidt deze tekst als volgt:

Ik, Otto, graaf van Gelre en Zutphen, heb, na vooraf mijn vrienden, edelen en dienstmannen geraadpleegd te hebben, krachtens keizerlijke en koninklijke machtiging en bijzondere vergunning, van het dorp Arnhem een stad gemaakt en daaraan alle vrijheid verleend met ongeschonden bezit van het hare. In het jaar onzes Heren 1233 op de 13e juli.²

Afb. 3 Herman Breckerveld schilderde in 1634 de grote brand die de Eusebiuskerk op 25 juni 1633 had getroffen. Op de ladders die tegen de kerk aan staan is een menselijke keten gevormd om te proberen met water, dat uit de Jansbeek (rechtsonder op het schilderij) wordt gehaald, de brand te blussen.

Toen graaf Otto II van Gelre op 13 juli 1233 op deze manier aan Arnhem zijn stadsrechten verleende, betekende dat een belangrijke versterking van de centrale positie van de stad in het gewest en een versterking van de machtspositie van de stad ten opzichte van de graven van Gelre. Zo vermeldde het stadsrecht dat geen burger van Arnhem binnen de graafschappen Gelre en Zutphen tot een gerechtelijk duel zou kunnen worden gedaagd. Belangrijker was dat Arnhem vanaf dat moment van een dorp ('oppidum') een stad ('civitas') werd, dat onder meer het recht verkreeg om zelf de stad te besturen en om muren te bouwen om diezelfde civitas tegen indringers te beschermen.³ Vanaf die dag kwam het bestuur in handen van een raad van twaalf gekozen schepenen en begon men aan de bouw van de stadsmuren, die uiteindelijk in 1291 gereed kwamen.⁴ Maar de stadsrechten van 1233 creëerden niet alleen een nieuwe machtsorde tussen graaf en stad, ze waren ook de schriftelijke bevestiging van een reeds bestaande situatie, namelijk dat Arnhem al voorafgaande aan de verlening van de stadsrechten een belangrijke plaats was geworden, waar al heel wat 'stedelijke' activiteiten plaats vonden. Een van die stedelijke activiteiten was het houden van een weekmarkt, op iedere zaterdag van het jaar. In de stichtingsbrief van graaf Otto uit 1233 waarin Arnhems stadsrechten worden verleend,

staat een nieuwe regeling omtrent de zaterdagse weekmarkt beschreven. Vrij vertaald komt het er op neer dat degenen die met een wagen of een kar naar de markt van Arnhem komen om hun bederfelijke goederen op zaterdag te verhandelen, al de vrijdag daarvoor naar de stad kunnen komen en zondag daarna weer vertrekken met de spullen die ze zaterdag niet verhandeld hebben, zonder dat ze dan over die goederen tolbelasting hoeven te betalen.⁵ De brief uit 1233 bevestigt dus dat zaterdag de Arnhemse markttag was, en voegt daar vrijheid van tolleren op rivieren en wegen aan toe voor degenen die met wagens en karren naar de markt kwamen om er handel te drijven. Het stadsrecht versterkte op deze manier nogmaals de economische positie van Arnhem als markcentrum voor de regio.⁶

We kunnen dus gerust zeggen dat er al meer dan 800 jaar op zaterdag een weekmarkt wordt gehouden in Arnhem. De plek waarop dat gebeurt heet dan ook gewoon de ‘Markt’ of de ‘Grote Markt’. Later zijn er nieuwe markten bij gekomen, zoals de Korenmarkt (‘de nieuwe marckt’), de Kippenmarkt en het Land van de Markt, en zijn er elders in de stad straten en pleinen geweest waar ook markten werden gehouden, zoals op de Jansplaats, het Grote Oord, het Roermondsplein, het Kerkplein, de Hommelseweg en in Arnhem-Zuid. Dat neemt niet weg dat de ‘Alde marckte’ van toen nog steeds de Markt is van vandaag, het plein ten zuiden van de Grote Kerk.

De Grote Markt was niet alleen de plek waar markt werd gehouden. Het was ook de plek waar de stedelijke, hertogelijke en provinciale overheid zijn politieke en bestuurlijke centrum had. Het was de plek waar de rechterlijke macht zijn vonnissen velde, en het was de plek waaraan het religieuze centrum van de stad, de Grote Kerk van Arnhem, gelegen was. Willen we een integrale geschiedenis van de Markt van Arnhem schrijven, dan zou geen van deze vier instituties mogen ontbreken. Maar zelfs dan zou het geen compleet geschiedenisboek worden, omdat dan de kans groot is dat er op die manier een belangrijk element buiten beschouwing blijft, namelijk de mensen die op de een of andere manier bij die instituties betrokken waren of er van gebruik maakten: de inwoners van Arnhem die op de markt hun zaken deden, de soldaten die er de taptoe bliezen, de boeren en boerinnen die hun koopwaar kwamen aanbieden, de verdachten die voor de rechtbank moesten verschijnen, enzovoort.

In de bestaande literatuur over de Markt van Arnhem wordt vooral aandacht besteed aan de, al dan niet verdwenen, architectuur van beeldbepalende gebouwen.⁷ Dit boek heeft een andere opzet. Het onderzoekt wat er in al die eeuwen op de Markt gebeurde, en richt zich met name op de mensen die bij die gebeurtenissen betrokken waren. Zonder de praktijken en processen die op de Markt plaatsvonden uit het oog te verliezen probeert het vooral na te gaan wie er op de Markt woonde, wie de Markt bezochten, wie er regeerden, wie er werkten en wie er werden veroordeeld. De ondertitel van dit boek luidt dan ook: ‘800 jaar wonen, werken, besturen en bezoeken’. In de bijdragen aan deze bundel wordt volop aandacht aan deze activiteiten besteed. Menno Potjer behandelt in hoofdstuk 1 de Arnhemmers die in het verleden aan de Markt hebben gewoond. Zij hadden het voordeel dat ze

voor de weekmarkt niet ver hoefden te lopen. Deze economische activiteit wordt door Onno Boonstra behandeld in zijn hoofdstuk over de handel en wandel op de Markt. Maarten Gubbels schetst ons vervolgens in hoofdstuk 3 een overzicht van het politiek-bestuurlijke centrum van de Markt, vanaf de late middeleeuwen tot aan het einde van het zelfstandige hertogdom Gelre. Stef Ketelaar behandelt het justitiële apparaat, dat sinds de hertogelijke periode al aan de Markt gevestigd was. In de hoofdstukken 5 en 6 komen de niet-Arnhemmers meer naar voren. Zo schrijft Onno Boonstra in hoofdstuk 5 over de onvermoede passant en diens bezoek aan één van de logementen op de Markt. Vooral met de opkomst van het toerisme aan het einde van de negentiende eeuw nam het aantal dagjesmensen en vakantiegangers toe. Een speciale categorie passanten zijn de vele hoogwaardigheidsbekleders geweest, die de stad in de loop der eeuwen bezochten. Paul van Lunteren laat in hoofdstuk 6 een aantal voorbeelden van ‘hoog bezoek’ de revue passeren. Tenslotte geeft Onno Boonstra in hoofdstuk 7 een overzicht van de vele feestelijke gebeurtenissen en minder feestelijke opstootjes, waarvoor de Markt het decor vormde.

Arnhem, augustus 2017

Onno Boonstra en Paul van Lunteren

I Huizen en herbergen

Wonen aan de Markt

MENNO POTJER

Het zal niemand verbazen dat de Markt er niet altijd zo heeft uitgezien als tegenwoordig. De vooroorlogse toestand is in 1944-1945 veel geweld aangedaan. Branden, bombardementen en morteraanvallen hebben er toe geleid dat er grote gaten zijn geslagen. Een luchtfoto uit 1945 (zie afbeelding 12 aan het einde van dit hoofdstuk) laat duidelijk zien dat maar één pand vrij ongeschonden de bevrijding beleefd heeft: het in 1941 geopende gebouw van de Raad van Arbeid naast de Sabelspoort.¹ Tegenwoordig zijn er nog maar vier gebouwen die herinneren aan de Markt van vroeger. Aan de noordzijde is de Grote Kerk nog een vast herkenningspunt, aan de zuidzijde de Sabelspoort en aan de westzijde de Waag. Ten slotte staat aan de oostkant van kerk, op de noordoostelijke hoek van de Markt nog steeds het Duivels-huis, hoewel dat gebouw eigenlijk net te ver van de Markt ligt en er officieel ook nooit toe heeft behoord.

In dit eerste hoofdstuk gaan we op zoek naar de Markt van vroeger, naar de gebouwen die er stonden, maar vooral ook naar de mensen die er woonden. Dat is geen gemakkelijke opgave. Pas in de loop van de negentiende eeuw valt vrij nauwkeurig vast te stellen wie er waar op de Markt woonde, in de eeuwen daarvoor is het veel lastiger. De bronnen zijn dan niet altijd volledig. Waar nodig zullen we daarom kort ingaan op de aard van die bronnen. We zullen de beschrijving gedeels in chronologische volgorde doen, maar laten die volgorde los wanneer enige kenmerkende gebouwen en hun bewoners aan bod komen. Bij de bespreking van de gebouwen aan de Markt beperken we ons in dit hoofdstuk tot woonhuizen: belangrijke overheidsgebouwen als het stadhuis, het Hof van Gelre, het Hof van Nas-sau en de Waag komen in de volgende hoofdstukken aan de orde.

De Markt in de middeleeuwen

Zoals in het inleidende hoofdstuk is beschreven, moet Arnhem al een Markt hebben gehad voordat het in 1233 stadsrechten kreeg, maar over de oudste geschiedenis van de stad zijn we erg slecht ingelicht. De meeste van die schaarse gegevens danken we aan archeologische opgravingen, onder andere bij de Sabelspoort. Deze poort bestond al voor 1357, het jaar waarin ze voor het eerst werd vermeld. In hoofdstuk 4 wordt beschreven dat er in de poort een ruimte was om gevangenen op te sluiten. Waarschijnlijk woonde hier vroeger ook de poortwachter. Bij opgravingen in 1994-

1995 is een deel van de fundamenten van het rondeel bij de voorpoort blootgelegd. De resultaten zijn ter plekke ingetekend op een bruin informatiebord van de ANWB.²

Over woonhuizen die in die tijd op de Markt hebben gestaan, tasten we vrijwel volledig in het duister. Voor de late middeleeuwen biedt de mediëvist C.L. Verkerk enig houvast. In zijn dissertatie over de twee clans die Arnhem in die periode bestuurden (zie ook hoofdstuk 3), de Gruuthuys-clan en de Van Arnhem-clan, noemt hij twee namen van huizen die aan of bij de Markt stonden, met hun eigenaren. De eerste naam is de *Corthalshoeve*, de tweede is de *Voshoel*.³ De Corthalshoeve is vernoemd naar Gosen (Gosewijn) Corthals (1301) of Arnoldus Corthals (1315). Aan het einde van de veertiende eeuw was Riqijn Ploech leenman van de Corthalshoeve, want toen hij in 1392 stierf, gaf de hertog deze hoeve als leen aan Willem Wijnant van Doornik. In 1403 werd Dirk Ploech de volgende leenman. Als burgemeester voegde hij zich bij de Arnhemclan. Het was de familie met het meeste bezit op de oude Markt. Dirk had, toen hij net burgemeester was geworden, de geboorte van zijn dochter in 1402 gevierd met een feestmaal voor de andere raadsleden, op kosten van de gemeente. In 1415 werd hij ook beleend met de helft van het veer op de Praets en in 1422 was hij betrokken bij het stichten van het eerste melatenhuis. In 1442 is hij overleden en opgevolgd door zijn zoon Steven. In 1470 kwam de hoeve in handen van diens neef Dirk van Camphusen en vervolgens van diens nageslacht tot in 1564 Agnes van Camphusen de hoeve erfde. Daarna wordt de naam niet meer genoemd.

De Voshoel wordt al vermeld in 1303, maar steeds zijdelings. Ermbertus Tengnagel (van de Van Arnhem-clan) verkocht toen zijn eigen huis tegenover huis Voshoel aan pastoor Arnoldus van Barnevelt. In 1326 verkochten Johannes Bertoldi en zijn nichtje Geza dit huis en erf voor een lijfrente. Wie er in de Voshoel zelf woonde, is niet bekend. Er moet ook nog een Kleine Voshoel geweest zijn, naast de Hoge Voshoel, want daar woonde in 1406 een zekere Bruman (Bruynman), maar onduidelijk blijft welke Bruman dat was.

Verder noemt Verkerk nog drie andere namen van eigenaren met een huis op de Markt. In 1263 is er een Walewijn van de Markt; in 1319 bezit Greta, de weduwe van Genekinus Bierwisch (Gruuthuys-clan), een kwart huis op de Markt en in 1453 woont er een Goossen Oudenwyer.

Het Anderlecht huis

Eeuwenlang is het meest opvallende gebouw aan de westzijde van de Markt de voormalige ambtswoning van de Commissaris van de Koning geweest.⁴ Het huis heette vroeger het Anderlecht huis en soms het Grote Huis. Het was vernoemd naar de familie Anderlecht die het van 1567 tot 1639 in eigendom had. Het huis is echter al veel ouder. Misschien bestond het al in 1358, als het dit huis aan de Markt was dat Geryt van Arnhem toen bewoonde en na hem zijn zoon Wynand. Na nog een Geryt komt de volgende Wynant en die is in elk geval eigenaar van het Grote Huis geweest. In 1494 erft zijn dochter Kunigonda van Arnhem het, die met de